

sini göstermiş, mücadele ve irşadla geçmiş bu zaman diliminin ipuçlarını bünyesinde barındırmaktadır. Akademik kıstaslar muvacehesinde dağınık ve oldukça fazla olan bu telifatın izlerini sürerek farklı açılımlar sağlayan bir çalışmayı ilim dünyasına kazandıran müellifi tebrik eder, yeni çalışmalarında muvaffakiyetler dileriz.

Sâfi Arpaguş

İbn Rüşd'ün Hukuk Düşüncesi

Muharrem Kılıç

İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005. 276 sayfa.

Klasik dönem İslâm âlimlerinin disiplinlere göre tasnifinin zor olduğu ve böyle bir tasnifin isabetli olamayacağı yönündeki yaygın kanaate rağmen, bir filozofun hukuk düşüncesinin araştırma konusu olarak seçilmesi veya bir filozofun sistemli ve özgün hukuk düşüncesine sahip olması (iddiası) ve hatta bu alanda önemli eserler vermiş olması ilk bakışta yadırganabilecek bir durumdur. Fakat Muharrem Kılıç'ın da ifade ettiği gibi, İbn Rüşd'ün hukuku neredeyse dinle eşdeğer görmesi ve dinin de felsefeden farklı olarak bütün insanlığı “doğru bilgi ve doğru davranış”a ulaştıracağını düşünmesi, durumu değiştirmektedir (s. 17-19). Diğer taraftan İbn Rüşd'ün filozof ve hukukçu kimliğiyle ortaya koyduğu *Faslu'l-makâl* adlı eserinde felsefenin meşruiyet zeminini hukukî bir çerçeveye yerleştirme çabası da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Kılıç'ın çalışması “Önsöz”, “Giriş”, dört bölüm, “Sonuç”, “Ek”, Bibliyografya” ve “İndeks”ten oluşmakta ve konuyu tarihî, siyasal, hukukî ve felsefî bağlamda ele almaktadır. “Giriş”te araştırmanın konusu, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmektedir. “Tarihsel Panorama ve İbn Rüşd'ün Biyografisi” adını taşıyan “Birinci Bölüm”de İspanya'nın fethinden İbn Rüşd'ün yaşadığı döneme kadar Endülüs tarihi kısaca özetlendikten sonra İbn Rüşd'ün hayatı, ilmî kişiliği ve eserleriyle ilgili bilgilere yer verilmektedir. “İkinci Bölüm”de İbn Rüşd'ün hukuk düşüncesinin oluşumunu etkileyen çeşitli faktörler incelenmektedir. Bu bağlamda, tarihî-siyasal arkaplan olarak İbn Rüşd'ün yaşadığı dönemin siyasî ve ideolojik yapısını oluşturan Muvahhidî ideoloji üzerinde durulmakta ve hem bu ideoloji hem de Muvahhidîlerle İbn Rüşd ara-

sındaki siyasal ve fikrî ilişkiden bahsedilmektedir. Muvahhidî ideoloji aynı zamanda bu araştırmanın zeminini teşkil ettiğinden Muvahhidî ideolojinin ortaya çıkışı, gelişimi ve başlıca kırılma noktaları ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bununla bağlantılı olarak Muvahhidî ideolojinin kurucusu İbn Tûmert (ö. 524/1130) hakkındaki değerlendirmeler bu çalışmanın önemli özelliklerinden biri olarak gözükmektedir. Bir kutsal figür olarak mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkan İbn Tûmert'in ideolojisinin en önemli karakteristiği reformdur. Dönemin siyasî ve sosyal yapısını oluşturan Mâlikî fıkıh ekolünün, dolayısıyla da Murabıtların, Kur'an ve sünnetten uzaklaştığına inanan İbn Tûmert, Mâlikî hukuk bilginlerinin İslâm öğretisini tahrip ettiklerini düşünmektedir. Reformun gerekliliğine inanan İbn Tûmert'in Mâlikî ekole karşı tepkisi, dönemin siyasal gücü olan Murabıtların, Gazâlî'nin kitaplarını yakmasıyla önemli bir boyuta ulaşır. Murabıtların dogmatik mezhep tutumlarına karşı çıkan İbn Tûmert, taklidin terk edilmesi, ictihadın yeniden canlanması ve asillara dönülmesi yönünde önemli çabalarda bulunur. Ancak bütün bunlar İbn Tûmert'in kendisini Mâlikî mezhebine mensup bir bilgin olarak sunmasına engel teşkil etmemektedir. İbn Tûmert'in, İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ını *Muvatta' İmâm el-Mehdi* adıyla yeniden yazması bunun en önemli göstergesidir. İbn Tûmert ideolojisinin sonucu olan Muvahhidî devleti, halife Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr'un İbn Rüşd'ü sürgüne göndermesine (592/1195) kadar ona hamilik etmiştir. İbn Rüşd'ün Muvahhidî reform hareketindeki rolü hakkında kesin bir kanıt bulunmamakla beraber, onun Muvahhidî halifelerle olan samimiyeti, devlet kademelerindeki mevkii ve polemik tarzı İbn Rüşd'ün Muvahhidî ideolojinin üstün resmî temsilcisi olarak değerlendirilmesinin ipuçlarıdır. Diğer taraftan İbn Rüşd'ün eserlerinde İbn Tûmert'in adını zikretmesi ve *Faslu'l-makâl* adlı eserinde Muvahhidîlerin reformlarını övmesi, İbn Tûmert'in İbn Rüşd üzerindeki etkilerinin birer göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu bölümün sonunda ise felsefî arkaplanın incelenmesi bağlamında İbn Rüşd'e göre din-felsefe ilişkisi ve ilimlerin tasnifi konuları araştırılmıştır.

"Üçüncü Bölüm"de İbn Rüşd'ün hukuk düşüncesini ortaya koyduğu eserleri bağlamında *Bidâyetü'l-müctehid* ve *ez-Zarûrî fî usûli'l-fıkh*'ından bahsedilmektedir. Burada özellikle *Bidâyetü'l-müctehid*'le ilgili olarak eserin yazım tarihinden önemine, kaynaklarından edebî türüne kadar birçok ayrıntıya girilmiştir. "Dördüncü Bölüm"de İbn Rüşd'ün hukuk düşüncesinin teorik temelleri ve karakteristik özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda İbn Rüşd'e göre delil, hüküm ve ictihad teorileri araştırma konusu edilmekte ve

müellifin ihtilaf sebeplerine yaklaşımı incelenmektedir. İbn Rüşd'ün hukuk düşüncesini konu edinen esas bölümün burası olduğu anlaşılmaktadır.

Müellifin belirttiğine göre, İbn Rüşd hukuk kavramını etik bir temele dayandırma çabasındadır ve buna bağlı olarak fikhî hükümlerin temel gayesinin insanî erdemleri ortaya koymak ve kişiyi ahlâkî yönden geliştirmek olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden o, ahlâkî yönden sağlıklı olan toplumların yargıçlara ihtiyaç duymayacağını, bir yargıca ihtiyaç duyan toplumların da ahlâkî açıdan sağlıklı olduğunu ileri sürerek ilimler tasnifi açısından hukuk ilmini pratik ilimler arasında değerlendirmekte ve insan davranışlarını normlaştırma bakımından ahlâk ilmiyle aynı gayeye hizmet ettiğini düşünmektedir.

İbn Rüşd'ün kaynak teorisi açısından geleneksel çizgiyi takip ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte o, belirli bir mezheple özdeşleşen istihsan, istislah ve Medine ehlinin ameli gibi kavramları hukuk mantığı açısından eleştirmektedir. Bunun dışında sahabe kavlinin aslî delil olarak kabul edilmesine karşı çıkan İbn Rüşd, ismet sıfatı taşımayan kişinin taklit edilmesini caiz görmemektedir. Hüküm teorisi ve ictihâd konusunda da Gazzâlî'nin takip ettiği çizgiyi benimseyen İbn Rüşd, müctehidin isabeti meselesinde İbn Tumert'in zâhirî yaklaşımını benimseyerek her müctehidin ictihadında isabetli olduğu görüşünü reddetmektedir. Çünkü şer'î hitabın söz konusu olduğu meselelerde belirli bir hükmün bulunması gerektiğini ve bu yüzden de her müctehidin isabet etmesinin söz konusu olamayacağını ileri sürmektedir.

İbn Rüşd, ihtilaf sebepleri olarak kabul ettiği konuları altı başlık altında toplar. Bu başlıkların hepsi de dille ilgilidir. Bunlar âmm ve hâss lafızlar, müşterek lafızlar, i'râb farklılıkları, hakikat ve mecaz, mutlak ve mukayyed lafızlar ve tenakuz olarak sıralanabilir. İbn Rüşd'e göre âlimlerin belirli konulardaki ihtilafının sebebi, dilde bu kavramların bulunmasına bağlıdır. Mesela abdest alırken ayakların yıkanması veya meshedilmesi konusundaki ihtilafın sebebi abdestle ilgili ayetteki "ayaklarınızı" kelimesinin "erculekum" veya "erculikum" şeklinde okunmasını mümkün kılan i'râb kuralıdır. Bu okunuş farklılığı söz konusu meselede verilecek hükmü belirlemektedir.

Eserin akademik alanda bir katkı sağladığı muhakkak olmakla beraber dil, üslup, kaynak kullanımı, tespit ve yorumlar ile kullanılan yöntemle dair ilgili bazı sorunları, müteakip çalışmalarda göz önünde bulundurulur ümidiyle dile getirmek yararlı olur kanısındayız. Kitabın adının alt başlığında (Tarihi Siyasal, Hukuksal ve Felsefî Bağlamda Bir Analiz) ilmî disiplinlere nispet ifade eden kelimelerin ikisinde 'î', diğer ikisinde ise 'sal' nispet eki kullanılmakta-

dır ki kanaatimizce bunlardan birinin tercih edilmesi isabetli olurdu. “...Böyle bir çaba, araştırma konusuna her şeyden önce analiz ya da çözümlenme yöntemi ile yönelmeyi gerekli kılmaktadır” (s. 21) cümlesindeki “analiz” ve “çözümlenme” kelimeleri aynı anlamı ifade eden iki kelime olduğu hâlde, iki farklı kelime gibi kullanılmaktadır. Benzer kullanım tarzına “yazın” ve “literatür” (s. 25), “desteklendiğinde” ve “beslendiğinde” (s. 26), “imkân” ve “zemin” (s. 48) ve “amel ya da eylem” (s. 148) kelimelerinde de rastlanılmaktadır. Ayrıca bazı kelimelerin Türkçeleştirilmesinde sorunlar olduğu gibi, bazı kelimelerin de kullanıldıkları bağlamda yanlış anlamalara yol açabileceği görülmektedir. Mesela sayfa 25’te “biyografik sözlük” sözü muhtemelen tabakât kelimesinin Türkçesi olarak kullanılmıştır. İslâmî ilimlerde yerleşik bir kelime olarak kullanılan “tabakât” kelimesinin “biyografik sözlük” şeklinde çevrilmesini gerekli kılan nedir? Hukuk kelimesinin fihkî tam olarak karşılamadığı bilinmekle beraber müellif fikhî ve hukuk kelimelerini eşanlamlı kelimeler gibi kullanmakta ve bu konuda kitap boyunca bir tercihte bulunmamaktadır. Reform kelimesi birçok yerde isabetli kullanılmamaktadır (s. 52, 248). Merkezinde fikhî yer aldığı Murabıtlar ve Muvahhidler hareketinin reformist olduğunu iddia etmek için bu çalışmada reform kavramının yeniden tanımlanması ve zikredilmesi gerekirdi.

“Temel Karakteristikleri Açısından Muvahhidî İdeolojinin Değerlendirilmesi” ve “Muvahhidî Yönetimle İbn Rüşd Arasındaki İlişkinin Siyasi ve Fikri Boyutu” adını taşıyan bölümlerde modern araştırmalardan yoğun bir şekilde yararlanan müellif, bu araştırmalardaki tespit ve değerlendirmeleri sıralamasına rağmen, kendisi yeterince yorum yapmaktan kaçınmıştır. “Eserin Kaynakları” adlı bölümde Ubeydî’nin çalışmasının esas alındığı ve söz konusu eserin çizdiği çerçeve dışına çıkılmadığı anlaşılmaktadır. Üstelik söz konusu müelliften yapılan yoğun iktibasların da yeterince sorgulanmadığı görülmektedir. “Yorum/İctihad Teorisi” adlı bölümde İbn Rüşd’ün *Bidâye* ve *ez-Zarurî* adlı eserleri kullanılarak konu tanıtılmış, zaman zaman Gazzâlî’yle yapılan mukayese de bağlam dışı kalmıştır. Halbuki konu Mâlikî fikhî usulünün ilgili metinleri çerçevesinde anlaşılmasına çalışılabilirdi.

Muvahhid yanlısı grupları Gazzâlî’nin düşüncelerini benimsemiş kişiler olarak nitelemek doğru bir tespit olarak gözükmediği gibi (s. 85), Gazzâlî’yi eleştiren Kuzey Afrika ve Endülü’s’teki hareketleri Murabıtların politik anlayışlarına indirgemek de doğru değildir. Gazzâlî karşıtlığı hem zaman hem de mekân açısından bu hareketlerin dışında birçok kişi tarafından Murabıtların iddialarına benzer şekilde dile getirilmiştir (s. 53). *Bidâye*’nin fikhî usulünü,

fıkıh birikimine uygulamada en seçkin eser olduğu tespiti de (s.161) hayli su götürür bir iddiadır.

Kontekse dair veriler sıralamak, bağlamın kendisini sunmak değildir. Özellikle tarihî bağlama dair verilerle araştırma boğulmuştur. Mesela müellif, İbn Rüşd'ün düşüncelerini açıklamak için "Tarihi Hukuksal Arkaplan" bölümüne Mâlikî mezhebinin Endülüs ve Kuzey Afrika'ya girişinden başlamakta ve bu mezhebin bu bölgede yayılma sebeplerini irdelemektedir. Tarihi arkaplanı bu kadar geriye götürmek İbn Rüşd'ün hukuk düşüncesini anlamamız için gerekli midir? Öte yandan müellifin, kontekstualizmin geçmişten gelen metinlerin bazı yönlerini aydınlayabileceği gibi, diğer bazı yönlerini de görmemizi engellediğinin farkında olması gerekirdi. Bu sorunun çalışma boyunca devam ettiği söylenebilir.

Bir fıkıh uzmanı olarak müelliften fıkıh literatürüne daha fazla, hatta merkezî bir yer vermesi beklenirdi. Mesela Muvahiddler öncesi Kuzey Afrika ve Endülüs'te kaleme alınmış eserlerle Muvahhidler döneminde ortaya çıkmış eserlerin dil, şekil ve muhteva açısından *Bidâye* ile mukayesesi yapılabilirdi. Böylece Muvahhidî hareketin bir müstakil fıkıh anlayışına ve -müellifin ifadesiyle- hukuk politikasına mı sahip olduğu, yoksa bunun büyük ölçüde bir söylemden mi ibaret olduğu ortaya çıkabilirdi. Ayrıca müelliften modern ve çoğu Batılı çalışmalardaki tespitleri sıralamak yerine, bunları irdelemesi ve kendisinin bu literatürün tespitlerinden farklı olarak ne sunduğunu sorgulaması beklenirdi. Mesela Yate, Brunschvig ve özellikle Fierro'nun İbn Rüşd'ün fikhî yönüne getirdiği tespit ve yorumlar bu eserden çıkartıldığında geriye ne kaldığını dikkate almak gerekirdi.

Mübariz Camalov

Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi

Murat Sülün

İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005. 527 sayfa.

Dinlerin merkezî konusu olan inanç ve davranış ilişkisi, din araştırmalarında en başat konulardan birisidir. Bu mevzuyu ele alan *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi* isimli kitap sadece bilgi vermesiyle değil aynı zamanda pratik sorunlara eğilmesi bakımından da önemlidir. Konunun tabiatı,